

Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.)

Дослідження присвячене історії стройового одягу українських козаків до утворення Української козацької держави (до середини XVII ст.). Розглянуто комплектність зразків козацького вбрання, а також походження, крій і матеріали його складових елементів.

Ключові слова: одяг, дніпровські козаки, реєстрові козаки, запорозьке військо.

Исследование посвящено истории строевой одежды украинских казаков до образования Украинской казацкой державы (до середины XVII в.). Рассмотрено комплектность образцов одежды казаков, а также происхождение, покрой и материалы ее составных элементов.

Ключевые слова: одежда, днепровские казаки, реестровые казаки, запорожское войско.

The research is devoted to the history of a combatant clothes of Ukrainian cossacks before the formation of the Ukrainian cossack state (before the middle XVII c.). The completeness of the samples of Cossacks clothing, and the origin, the cut and material (fabrics) of its constituent elements are considered.

Keywords: clothes, Dnieper cossacks, Registered cossacks, Zaporozhian army.

Доба «Козаччини» в українській історії завжди привертала увагу багатьох істориків. Однак, попри це, найменш дослідженим питанням, пов'язаним з початковим етапом історії українського козацтва, і досі залишається один з найважливіших елементів козацької символіки і побуту – козацький одяг. Про нього є лише поодинокі епізодичні згадки на сторінках численної військово-історичної і козакознавчої літератури. Спробуємо виправити нинішній стан історіографії цієї проблеми і простежити основні етапи та особливості розвитку вбрання українських козаків до утворення Української козацької держави. Втім, брак речових та зображальних джерел значно ускладнює наше завдання. Тому автор далекий від думки, що дана розвідка дасть відповіді на усі посталі питання; деякі наші висновки не є остаточними, так само потребують подальшого, ґрунтовнішого вивчення окремі аспекти цієї складної теми.

Вивчення козацького одягу досліджуваного періоду мимоволі змушує порушувати складні, дискусійні історичні питання, зокрема: походження української козацьчини, час появи і осередки перших козацьких громад на українських теренах, їх етнічна та соціальна належність, джерела звичаєвої культури й лицарського етосу запорозьких козаків тощо.

Як побутове явище козацьчина зароджується у XIII ст. Слово

казак/козак – тюркського походження, зустрічається в писемних джерелах десь із середини XIII ст., в татарському світі у XIII–XV ст. вживалося стосовно вільного, незалежного шукача здобичі, воєнного авантюриста, розбійника, бродягу, вигнанця, людину бездомну, неосілу, а також стража, вартового¹. Більшість сходознавців дотримуються думки, що первісний ареал козацьчини – це ті терени сучасного Казахстану й Узбекистану, що їх за доби Середньовіччя називали Дешт-і-Кипчак, тобто Кипчацький степ. Сучасні козакознавці стверджують, що основу тюркського козацтва склали кипчацькі племена, водночас у формуванні козацьких ватаг на теренах сучасної України важливу роль відводять ногайським племенам². (В цьому контексті варто відзначити, що перші козаки на московському прикордонні – мещерські, городецькі, московські, рязанські – також були татарського походження. Причому, саме вихідці з цих ватаг першими розпочали козакувати на Дону і Волзі)³.

Татарські хани часто наймали козаків для воєнних цілей. Із кількісним збільшенням козаків і розширенням їх ареалу назва поширилась на усі легкоозброєні кінні війська, які служили за наймом. Так, татарські баскаки утримували біля себе за платню по кілька сотень неосілих татар, кінних і озброєних, називаючи їх «козаками». За їхнім зразком майже по усіх містах, надто прикордонних, були заведені козаки. В деяких місцевостях їм дали вільні землі під поселення, аби вони без жалування могли мати прожиток і нести службу⁴.

На сьогодні в українській історіографії домінує думка, що нижньою межею доби української козацьчини є останні десятиліття XV ст. Перші відомості про українське козацтво з'явилися в Західній Європі на межі XV–XVI ст. Сучасники у своїх етнографічних трактатах та описах подорожей і посольств розміщують поселення українських козаків по Дніпру південніше Києва. Саме регіон Середньої Наддніпрянини на початку XVI ст. був осередком численного і організаційно зростаючого українського козацтва. Зокрема найбільше у писемних джерелах фігурують черкаські козаки. А до 80-х років XVI ст. утворюється перша організація козаків з укріпленнями і козацькою радою за порогами – Томаківська січ⁵.

Немає сумнівів, що феномен українського козацтва кінця XVI–XVII ст. був прямим продуктом місцевих політичних і соціально-економічних умов. У той же час бракує вагомих підстав вважати дніпровське козацтво XV – початку XVI ст. автохтонним за походженням. Гіпотези про пряме переростання верстви киеворуських степових бродників X–XIII ст. у козацтво XVI–XVIII ст. не знаходять підтвердження. Зокрема, сучасні українські археологи заперечують прямий зв'язок алано-тюрко-слов'янського осілого населення Пів-

денного Подніпров'я другої половини XIII–XV ст. із запорозьким козацтвом, відносячи перші археологічні пам'ятки запорожців до XVI ст.⁶ Це може опосередковано свідчити на користь виникнення української козаччини на Середньому Подніпров'ї.

Про витоки української козаччини історики сперечаються, починаючи зі зламу XVII–XVIII ст. Роль ферменту, з якого виросло козацтво, приписувалася як прийшлому, так і місцевому населенню. На роль першого, зокрема, вчені пропонували: тюркське плем'я «чорних клубуків», яке в давньоруські часи залюднило пограничне зі Степом Поросся; плем'я черкесів, або черкасів, що мігрували в золотоординські часи з Передкавказзя до Середнього Подніпров'я, заснувавши тут м. Черкаси; мешканців татарських колоній, утворених на Київщині за Володимира Ольгердовича й Вітовта, де тюркський елемент перемішався з місцевою людиною⁷.

Не вступаючи тут у полеміку з прихильниками різних теорій, відзначимо лише, що автор статті дотримується так званої кавказької концепції⁸, але у поміркованому варіанті: ми відводимо роль засновника дніпровського козацтва змішаному адиго-тюрко-алано-слов'янському населенню, однак у золотоординські часи і на початку XV ст. панівним етнічним елементом у місцевій козацькій спільноті усе ж вважаємо вихідців з Північного Кавказу – п'ятигорських черкесів.

У дореволюційній українській і російській історіографії теорію черкеського походження дніпровського козацтва розвивали І. Болтін, В. Татищев, О. Рігельман, О. Шафонський, М. Антоновський, Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович, М. Білозерський, П. Куліш, В. Антонович та ін. Утвердження на початку XX ст. у вітчизняній історіографії слабо обґрунтованої концепції ізоляціонізму – самогенези, саморозвитку українського козацтва, – висунутої представниками хвилі українського романтичного націоналізму на чолі з М. Грушевським, завадило об'єктивному вивченню козацької культури та побуту, зокрема і костюма. У повоєнний час, із появою нових наукових досліджень (насамперед з археології, етнографії та лінгвістики) та введенням у науковий обіг широкого кола джерел, підзабута теорія іноетнічного походження дніпровського козацтва отримала нове життя, зокрема у працях Л. Лаврова, В. Горленка, Я. Дашкевича, А. Максимова та інших науковців⁹.

В літературі неодноразово зверталася увага на ряд культурно-побутових і мовних паралелей між українцями і населенням Північного Кавказу: в одязі, хліборобській культурі, будівництві, мові, звичаєво-обрядовій культурі, народному мистецтві. Незважаючи на сумнівність деяких паралелей, перебування адизьких етнічних елементів на українських теренах вважається беззаперечним.¹⁰

Втім, не варто перебільшувати роль адигів (черкесів) у формуванні українського козацтва та його матеріальної і звичаєво-обрядової культури: незначна їх кількість не могла сприяти збереженню адизьких етнокультурних особливостей. Треба погодитися з М. Грушевським (який все ж визнає тимчасову присутність черкеських поселень в Середньому Подніпров'ї і також пов'язує назву м. Черкаси з «якоюсь колонією осади черкаської»), що наприкінці XV і XVI ст.

Одне з перших зображень козака. З гравюри Ф. Іоллена. XVI ст.

Татарський воїн у замальовці Альбрехта Дюррера. XVI ст.

слідів черкеської колонізації у Подніпров'ї практично не залишилося¹¹. Вони з часом розсіялися серед тубільного населення та численного різноетнічного військово-служилого люду (військово-феодалних елементів), доплив якого до центрально-українського регіону був зумовлений активною політикою литовського уряду зі створення прикордонної оборони на півдні держави¹².

А втім, черкаські козаки передали новоутвореній українській служилій спільноті свою етнічну назву, лицарський етос, військову культуру. Так, краківський канонік Мацей Меховіта (Матвій Меховський) у знаменитому латиномовному «Трактаті про дві Сарматії» (1517 р.) описує мешкан-

Татарський вершник. Гравюра А. де Бруїна. 1587 р.

ців руського степу у Подніпров'ї як «якісь залишки черкасів» (Circassorum), стверджуючи, що це – вельми дикий і войовничий народ, але за походженням і мовою – русичі. Австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн, що проїжджав через Україну під час своїх подорожей до Москви у 1516–1518 і 1526–1527 рр., у «Нотатках про Московію» (Відень, 1549 р.) теж називає населення Середнього Подніпров'я (власне козаків) черкасами – терміном, що офіційно використовувався тоді в актах Московської держави, додаючи, що вони – русичі. (Тоді ними командував Остафій Дашкович). Причому австрієць вирізняє їх з-поміж кавказьких черкесів, називаючи тих так само *черкаси* (Circassi)¹³.

На нашу думку, одним з небагатьох, але найбільш помітним елементом костюма запорозьких козаків, який нагадував про їхнє черкеське походження і в той же час відрізняв від російських козаків, була характерна зачіска п'ятигорських воїнів (якою ті виділялися серед інших народів Кавказу і Сходу взагалі аж до XIX ст.) – довгий, сплутаний «оселедець» і такі самі довжелезні вуса¹⁴. Причому саме ця зачіска стала «візитівкою» справжнього запорожця, неодмінним атрибутом і ознакою доблесті загартованого у походах члена запорозького лицарського товариства, що знайшло відображення в козацькому фольклорі, зокрема в давніх народних приповідках, як-от: «Вус балабанський, чуприна черкеська – Не вважай, мості-пані, же хвортуна кепська!»; «Was spartansky, czupryna czerkieska, Nie uważy ż pani, że fortuna kepska». Подібне символічне значення мало й козацьке сідло: «Ісправь милий черкеське сідельце, Щоб я не забула, яке твоє серце...»¹⁵.

Попервах тюркський елемент в лавах дніпровського козацтва переважав, але з початку XVI ст. став поступатися руському. Щоправда, до XVII ст. тюркський компонент в

українському козацтві залишався ще дуже значним. Так, у Черкасах навіть наприкінці XVI ст. мешкало так багато тюркських козаків, що сучасник С. Баторія, львівський каштелян Ян Сеннінський говорив про них, нібито релігія їх переважно магометанська (1585 р.)¹⁶. Невеликі кінні козацькі відділи виступали у складі польської кінноти при ротах гусарських. Зокрема, хоругва Темрука, що згадується в 1589 р., складалася з «якогось різнобарвного мотлоху, що належав до різних народностей»¹⁷.

Заразом у другій половині XV ст. у порубіжному ареалі назва *козаки* вживалася широко – як до охоронців південного прикордоння Литовської держави (військових слуг) та найманих караванних конвоїрів, так і до різного роду степових здобичників та уходників-промисловців (серед них були неосілі люди, декласований елемент, а також бояри-лицарі, ленники, панцерні слуги, шляхетна молодь), що перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками¹⁸. У записках іноземців (Гамберіні, Л. Мюллер, Дж. Флетчер, С. Герберштейн, Р. Гейденштейн, Ж. Маржере, Г. Боплан, Е. Челебі, Е. Лясота, А. Поссевіно та ін.) термін *козаки/казаки* з середини XVI ст. все частіше використовується для позначення розбійників і військового люду на кордоні степу – на Дніпрі, Дону і Волзі та інших місцях Польсько-Литовської і Московської держав. Причому, за визначенням французького найманця Ж. Маржере, важливою прикметою козаків був їхній одяг¹⁹. У Речі Посполитій з кінця XVI ст. назва *козаки* стала відноситись як до «запорозьких молодців», так і до різноманітних військових формацій. Зокрема, так називали реєстрових козаків, часом – панцерні корогви, а найчастіше – легку кінноту без обладунків, що складалася з етнічно строкатих корогов козацьких (власне запорозьких), татарських, волоських, сербських та «лісовчиків», споряджених майже однаково²⁰.

Тепер звернемося безпосередньо до теми нашого дослідження. Залишається тільки гадати, чи позначилася етнічна своєрідність первісних дніпровських козаків (тобто наявність значного адизького етнічного елементу) на їхньому зовнішньому вигляді, або ж їхнє вбрання було ідентичне одягові усіх тюркських козаків з території Золотої Орди? Але можна впевнено констатувати, що вже на зламі XV – XVI ст. у всіх етнічно строкатих козацьких спільнотах євразійського степу встановився майже однаковий «козацький» костюм, що був татарським у своїй основі і формах, і який ми схильні розглядати як вдалий симбіоз елементів одягу тюркських, монгольських, аланських і адизьких племен. У той же час, одягові українських козаків властиві й окремі елементи турецького, московського, польського, угорського та волоського вбрання.

Усі сучасники підкреслювали схожість дніпровських козаків з татарами. Запозичення українськими козаками убрання від своїх татарських колег фіксується як у їхньому зовнішньому вигляді, так і в самих назвах одягу²¹.

Козацтво із самого початку формувалося як соціокультурний феномен, що мав чітко виражену степову спеціалізацію. Як справедливо зазначає відомий сучасний український етнолог В. Балушок, пристосування до степових умов в українських козаків йшло «по лінії етнокультурних запозичень у

степовиків». Адже щоб успішно виживати в умовах Дикого Поля, козацтву були необхідні господарські, військові та соціонормативні засоби адаптації до місцевих природних і соціальних обставин життя. А степові тюрки, а також місцеве тюркизоване населення, пропонували всі ці засоби вже готовими та ще й апробованими впродовж століть²².

Окрім постійних воєнних та економічних контактів збройного люду козачого регіону зі степовими, переважно тюркомовними, племенами, «тюркизація» козацького костюма, як і загалом козацької військової культури, сприяло і утворення на українському степовому прикордонні, на межі з Диким Полем, татарських колоній – осередків татарської воєнно-служилої людності. Так, у XIV–XV ст. на територію Великого князівства Литовського, до складу якого входила більшість українських земель, періодично переселяються значні угруповання татар, взятих у полон під час походів литовських князів проти Орди, а також через усобиці в Золотій Орді і Кримському ханстві. Вони включалися литовськими властями до складу місцевого збройно-служилого стану і розселялися переважно на межі степу та лісостепу: в межиріччі Дністра й Південного Бугу, на підступах до Звенигородщини, Черкас, Канева, на Лівобережній Наддніпрянщині і навіть у районах Батурина, Овруча й Чернобиля²³.

Як висувала Н. Яковенко, татарські іммігранти склали близько третини панівної верстви на Київщині та Брацлавщині. Причому, тюркський збройний елемент поповнював усі прошарки лицарсько-шляхетського стану – від князів до рядових панцирних бояр. Боярство ж та різного роду збройні слуги «українних» теренів, активно поповнювані тюркськими іммігрантами, виступили, як відомо, одним із головних джерел формування козацького соціуму²⁴. Потрапляла

до складу українського козацтва й доволі велика кількість власне тюркських козаків. До речі, відзначимо такий цікавий факт: славнозвісний канівський й черкаський староста 1514–1535 рр. Остафій Дашкович, якому приписують провідну роль в організації козацтва як професійної військової спільноти, теж походив із тюркського кореня й органічно вписувався у вояцькі закони Степу. Один із сучасників зображає його так: «Його лице, весь вигляд тіла й одяга – все було чисто татарське»²⁵.

Тож у що вдягалися українські козаки? Писемні джерела та унікальні ілюстративні пам'ятки, залишені сучасниками, свідчать, що одяг простих (рядових) козаків XVI ст. складала: висока шапка *шлик* конічної форми, крита сукном, або повстяний *ковпак*; біла *сорочка* (*кошуля*) татарського типу з конопляного або льняного полотна; спідній довгополий *каптан* східного покрою, переважно у вигляді стьобаного *тегиляя*, рідше – польська *жулиця*; верхній каптан-плащ *єрмак* (*ярмак*) або проста *сермяга* (*семряга*) з рукавами довгими й просторими або ж короткими – до ліктів (для зручності під час стрільби з лука), зрідка носили *сукню* з довгими рукавами із великими поздовжніми проріхами для рук, що була більш популярна в цивільному побуті; помірно широкі *шаровари* татарсько-кавказького типу, або *убрання*; невисокі *чоботи* (*боти*) без підборів кавказького типу або ж м'які *черевики* чи *постоли*; широкий і довгий матер'яний *пояс*. Доповнювали стройовий ансамбль довга дзвоноподібна *опанча* з цупкого грубого сукна і овчинний *кожух* (шуба з вичинених овечих шкур, пошита хутром усередину) прямого покрою. Загалом, описаний комплекс козачого вбрання у XVI ст. був однаково характерний для усього етнічно строкатого «лицарського люду» України-Русі та Литви²⁶. Це

Литовський (ліворуч) та польський вершники. Гравюри А. де Брудна. 1587 р. Кіннотники одягнені у ярмаки і шлики (місцеві варіанти)

був, так би мовити, відмітний, розпізнавальний убір людей збройного стану.

Розглянемо кожний елемент козацького вбрання окремо. Спідні каптани за покроєм були двох варіантів: 1) приталені, однобортні, з невисоким сторчовим коміром і густою застібкою на гудзики від коміра до пояса, подібні до кавказьких і перських каптанів; 2) прямоспинні, із глибоким загортанням піл наліво (права пола у них була зрізана навкис від коміра до пояса), застібалась біля коміра та з лівого боку у стані, відомі під назвою *кафтан турський / турецький*. (З початку XVII ст. у козацькому побуті залишається тільки перший варіант каптана, під польською назвою *жупан*). Рідше зустрічалася в українських козаків суконна «*жупиця*», що вирізнялася короткими полами – до середини стегна та

Портрет житомирського старости Семена Мокосія Дениска. Копія XVIII ст. з оригіналу початку XVI ст. Національний художній музей України

вузькими рукавами. За наявності панцирного обладунку під ним носили каптан чи жупицю із міцної лосячої чи буйволової шкіри²⁷.

У козацькій кінноті був масово поширений *каптан-обладунок*, туго стьобаний на бавовні або клоччі (вичісках конопель, льону і вовни), іноді підсилений вкладеними металевими пластинами та дротом, який певною мірою міг протистояти ударам січної зброї та стрілам. Цей тип убору походить із монгольського Сходу, під впливом татар закріпився на Русі під назвою *тегилай (тегелай, тегель)*. Тегілай шили довгополим, із довгими розрізами по боках у подолі, пристосованими до їзди верхи, і довгими стьобаними рукавами, або ж у вигляді халата з короткими рукавами-лопатями до ліктя, якщо він був убором верхнім, тобто носився поверх іншого каптана. Перший варіант став домінуючим з кінця XVI ст. у мобільній козацькій кінноті польсько-литовського війська. Застібався тегілай густо гудзиками до пояса. Якщо прості, незаможні вояки носили тегілайі, пошиті з простої бавовняної тканини (киндяка, мусулбесу чи кумачу) і підбиті бавовною чи клоччям, то в середовищі служилої шляхти і князів тегілай був убором дорогим і вишуканим²⁸. Одягнутий під панцир, стьобаний каптан значно підсилював його пружність і відпорність як проти холодної зброї, так і проти куль.

Верхнім убором козаків, як і іншого збройно служилого люду Русі, був ермяк (ярмак) – доволі вузький верхній розгортальний однобортний одяг прямого, халатного покрою, розширений донизу, завдовжки нижче колін, із запашними полами і боковими розрізами у подолі. Мав рукава короткі – вище ліктя, або ж дуже довгі, з розпірками на пахвах, куди просовували руки, за східною модою, тоді як самі рукава вільно звисали або зав'язувались позаду. Крім того, козацький ермяк мав величезний виложистий прямокутний комір, часто на хутрі, що починався від грудей і доходив майже до пояса, міг слугувати замість відлоги. Застібався гудзиками і накидними петлями від коміра до пояса, а іноді і до самого низу. На полах проти застібки і на розрізах у подолі нашивались горизонтально «гніздами» кольорові шовкові шнурові петлиці, за перським і турецьким зразком. Іноді ермяк підбивали хутром, разом із коміром²⁹. Ермяк на Русі був представницьким одягом, який шили з сукон високого ґатунку й оздоблювали кольоровими шовковими петлицями, іноді робленими із золотом та сріблом. Мати його міг тільки боярський елемент козацтва. Натомість бідна частина козаків, представлена втікачами, селянами та декласованими елементами, носила замість ермяків звичайні *сермяги*, подібні за кроєм і формою до ермяків, але шиті з грубого домотканого нефарбованого сукна (сермяжного) і без дорогих оздоб, зокрема кольорових петлиць³⁰.

Інколи, переважно у цивільному побуті, служила знать і урядники носили такий різновид верхнього східного плаття, як *сукня* – довгополий прямоспинний убір із довгими декоративними рукавами, що мали великі округлі проріхи спереду на рівні ліктів, куди просовували руки³¹.

Важливим елементом бойового і цивільного костюма був головний убір. У XV–XVI ст. основний головний убір козаків – *шлик* – хутряна шапка з високим верхом конічної форми

Реєстрові козаки на марші. Фоторепродукція гравюри анонімного автора початку XVII ст. Полтавський обласний краєзнавчий музей

ного типу або польський жупан (з другої половини століття) – суконий або ж шовковий чи кумачевий, стьобаний на бавовні чи шовку, обшитий навкруги золотним чи шовковим шнурком. Підперізували каптан широким або вужчим ремінним поясом, кавказьким чи угорським, з великою пряжкою, нерідко оздобленою коштовним камінням. Зверху одягали *єрмяк* або ж *чугу* чи *куртку* з короткими (до ліктя) рукавами, «холодну» або підбиту лисячим хутром. Чуга турецького походження вважалася лицарським війсьним убором для верхової їзди. Вона була завдовжки до середини гомілки, мала короткі рукава (до ліктів), вирізний відкладний комір і по два довгі розрізи по боках у подолі. Застібали чугу густо гудзиками до пояса і підперізували поясом, але поли вгорі залишали розхиленими³⁹. У другій половині XVII ст. починають носити *делію* без коміра (верхній одяг-плащ турецького походження, довгий, однобортний, від пахв легко розкльошений), що з'явилася в польсько-литовському шляхетському побуті в середині XVI ст. і поступово витіснила інші верхні убори. Делія мала загорнені поли з невеликими розрізами по боках у подолі (для шаблі) і дуже довгі, широкі прямі рукава (часто з розрізами від плечей до ліктів для просовування рук). Застібка у неї складалася з великих литих шишко- чи мигдалеподібних коштовних гудзиків, до 10 штук, і накидних петель, які нашивали від коміра до пояса. Однак дуже часто делію застібали лише під шиєю запонкою-аграфом. Головним убором слугували *шлик* – лисячий, «мармурковий» (з хутра чорно-бурої лисиці) чи овчинний, *шапка* з високим твердим циліндричним чи округлим матер'яним верхом і вузькою прямою околицею або ж *ковпак* з матер'яним верхом, підшитий і опушений хутром куниці («кунами»), соболя чи лисиці. Доповнювали ансамбль одягу шаровари з доброго сукна і сап'янові чоботи козацького зразка, іноді «полуботки» (черевики)⁴⁰.

Вже у середині XVI ст. зустрічаємо практику залучення литовськими і польськими прикордонними урядниками козаків на військову службу і оплати їхніх послуг грішми та сукном на верхній одяг. Старшинський контингент отримував сукно вищого ґатунку, а рядові козаки – середнього. Так,

1562 р. остерським козакам було видано з королівського скарбу разом із грішми вісім поставів сукна «лунського» (англійське делікатне тонке сукно вищого ґатунку) і п'ятдесят – «вроцлавського» (відносно тонке і м'яке сукно середнього ґатунку). До того, 57 поставів різного сукна було передано «на козаки любечские». У 1567 р. козацькому гарнізону в Орші із п'ятдесяти чоловік було заплачено: на п'ять десятників – сукна «лунського» по чотири лікті, а на сорок п'ять козаків – по вісім ліктів сукна «кгерличного» (товсте вузьке сукно середнього ґатунку)⁴¹. Відзначимо, що таку практику оплати військових послуг застосовували місцеві власті і до іноземних найманців, зокрема до татарських козаків. Скажімо, у королівській грамоті від 5 вересня 1561 р. міститься факт про набір на «службу господарську» 24 білгородських татарських козаків; князь Михайло Вишневецький зобов'язувався передати їм сукно як плату за військові послуги⁴².

Польська експансія в Україну і соціально-економічні перетворення після Люблінської унії, як відомо, зумовили поповнення козацьких лав представниками боярства-лицарства та безпомісної і дрібної шляхти – боярсько-службової групи (панцирними боярами, зем'янами-ленниками) як українського, так і польського походження, а також селянами і міщанами, які взяли участь у колонізації Подніпров'я і Лівобережжя. З цього часу уряд Речі Посполитої починає залучати козаків до військової служби під час кампаній, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави. Найбільш підготовленими виявлялися бояри і військові слуги. Вони й стали основою створення козацьких реєстрових загонів. За поданням коронного гетьмана Юрія (Єжи) Язловецького і відповідно до універсалу Сигізмунда Августа від 1568 р., козаків цілковито виводили з-під юрисдикції прикордонних урядників і як окрему військову одиницю підпорядковували гетьманській владі, а самі козацькі збройні

Гравюра анонімного автора «На Герць Силного Войска Е[го] К[оролевской] М[илости] Запорозкого» у книзі К. Саковича «Вірші на жалосный погребъ Зацкого Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». 1622 р.

сили порівнювалися до найманого війська зі встановленою платнею. Тож, у 1572 р. було сформовано перший «почот» із 300 козаків під командуванням «старшого» – барського шляхтича Яна Садовського, які мали отримувати зі скарбниці щорічну платню по 10 флоринів і «сукно на ермяк». Реформою Ю. Язловецького також було покладено початок конституювання українського козацтва як соціального стану, особливого аристократично-станового військового прошарку, за яким визнавалися певні «вольності»⁴³.

Вже за нового короля, Стефана Баторія, 16 вересня 1578 р. підписано нову угоду із «низовиками». Згідно із нею, укладено реєстр у 500 козаків, яким на час війни з Московією мали платити з коронного скарбу на рік по 6 коп литовських і сукно «люнське» на ермяк, а по завершенню війни – «як за Сигізмунда було»⁴⁴. Разом із тим у 1578 р. С. Баторій провів військову реформу зі зміни структури і організації польського війська, зокрема розпочато формування відділів піхоти «угорського типу», одну частину якої мала становити так звана «вибранецька» піхота міліційного типу (де служили б селяни з королівщин), а іншу – реформований корпус реєстрових козаків⁴⁵.

У 1583 р. було подовжено службу для полку чисельністю 600 чоловік. Їм було роздано сукно з розрахунку по 5 ліктів на людину. Після битви під Тягинєю козакам видано сукно і у 1584 р.⁴⁶ Універсалом Сигізмунда III від 1590 р. число реєстровців збільшено до 3000. У 1601 р. вже видано жалування (гроші і сукно на верхній одяг) за Молдавський похід (1600 р.) на 4 п'ятисотенні полки кількістю 2032 особи, у тому числі гетьману, обозному, писареві, 4 полковникам, 8 осавулам, 20 сотникам, 152 десятникам, прапорникам, сурмачам, бембеничам, 16 трембачам, 12 пушкарям, 20 возницям і 1799 «чорним пахолкам» (рядовим)⁴⁷. Причому великий гетьман коронний Ян Замойський, сподіваючись залучити до походу проти шведів більшу кількість запорожців, прислав їм грошей і сукна на 6 тисяч козаків. Та козаки гадали, що сукно і гроші повинні дійсно розібрати ті, що були в Молдавії, незалежно від того, чи підуть вони в Інфлянтський похід. Очевидно, так вважав і запорозький гетьман С. Кішка, який дотепно висловив свою думку: «Обіцяно спочатку грошей і сукна на чотири тисячі, а тепер на шість, тим ліпш, довші сукні матимемо» (Obiecano pierwey hroszy u sukna na cztery tysiący a teper na szyst, tym lipsz, dołszy i sukni budem mieli)⁴⁸.

За умовами коронної комісії 1614 р. козаки повинні були отримувати з королівської скарбниці платню разом у 10 тисяч золотих і 700 поставів сукна щороку. Стільки ж грошей і сукна Військо Запорозьке мало одержувати за результатами Ольшанської комісії 1617 р. А вже за умовами Другої Роставицької комісії 1619 р. надалі передбачалась виплата реєстровцям жалування чистими грошми 40 тисяч золотих на рік, без сукна⁴⁹. Куруківською угодою 1625 р. укладено реєстр у 6000 козаків. Обраний гетьманом М. Дорошенко вписував до реєстру передусім заможних «статечних» козаків, що мали свої землі. Реєстрове військо тепер дістало осілість на «волості» у королівських маєтностях, городах, поза Запорозжям. Через це реєстровців почали називати *городовими*, або ж *волосними козаками*. А вже у 1630 р. «кращі

люди» з числа козаків діяли заодно з коронним військом проти 37 тисяч свавільних козаків⁵⁰.

Одразу зазначимо, що у вищезгаданих урядових актах та польсько-запорозьких угодах (комісіях) не йдеться про якусь уніфікацію козацького одягу. Сукна, жалувані реєстровому війську на верхній одяг, складалися з поставів сукна різних кольорів. Не зайвим буде зауважити, що дістати на внутрішньому ринку у вільному продажу або навіть підрядом із-за кордону таку велику партію імпортного фабричного сукна (навіть на 1000 осіб) одного ґатунку і кольору, зважаючи на невисокі можливості тогочасної сукноробної промисловості, було практично неможливо, навіть за добре налагодженого централізованого постачання. Так само ми не маємо свідчень регламентації службового одягу козаків ані щодо комплектності, ані щодо кольорів, на відміну від «вибранецької» піхоти, якій за реформою С. Баторія, на вищому законодавчому рівні, було приписано одноманірний формений одяг «угорського зразка» і уперше регламентовано мундирні кольори (усе військо отримало за «барву» (мундир) однакові делії блакитного кольору, що став відтоді традиційним для польської «вибранецької», а згодом і «ланової» піхоти, тоді як різнилися роти кольором жупана, петлиць і підбою, який визначали командири рот). Причина такої поступки полягає, на нашу думку, у лицарському статусі реєстрового козацтва (на відміну від особисто залежних селян – «вибранців»), яке за своїми «вольностями» і правами наближалось до шляхетського стану Речі Посполитої.

Досить швидко і свавільні запорозькі козаки почали організовуватися у піше військо, озброєне вогнепальною зброєю, спираючись при цьому на кращі надбання військового мистецтва своїх союзників і супротивників, що дало їм змогу успішно нападати на турецькі володіння і судна, а також оборонятися табором та шанцями від атак кінноти і артилерії⁵¹. Не викликає сумнівів, що зразком для оформлення козацької піхоти у військовій тактиці і озброєнні слугували польсько-угорська піхота та славнозвісний корпус турецьких яничар.

Наслідки реформи С. Баторія і зміни військового амплуа запорозьких козаків не забарилися. Адже як військо укра-

Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Г. Лободи до усіх запорожців та козаків з Жорнищ від 31 серпня 1595 р.

Угорський піхотинець коронного війська. Малюнок невідомого художника. Перша чверть XVII ст.

Петро Конашевич-Сагайдачний поруч із польським королем Жигмунтом III і коронним гетьманом С. Любомирським у военному таборі. Плоскоріз XVII ст. Подано за вид.: Історія Українського війська. Т. I. /І. Крип'якевич та ін. – 5-те вид., змін. і доп. – К., 1994. – С. 238

їнські козаки зажили собі слави насамперед як «вогниста» піхота, озброєна рушницями. Для французького найманця Жака Маржере (Jacques Margeret), який перебував на російській військовій службі з 1590 до 1606 р., головна різниця між російськими і польсько-литовськими (власне українськими) козаками полягала у тому, що перші воювали на конях і були озброєні, як татари, а другі змагалися пішими, користуючись аркебузами і шаблями. Відтак Маржере додає, що раніше козаки в Польщі з давніх часів воювали на конях, озброєні, як татари, без захисного обладунку. Водночас в одязі француз не бачить різниці між російськими і українськими козаками: усі козаки, за його твердженням, одягаються по-козацькому – носять «плаття нижче колін, вузьке, як камзол, із великим, одгорнутим назад коміром, що доходить до пояса» (себто у ермяки або сермяги. – Є.С.)⁵². Посол австрійського імператора Ерх Лясота, що відвідав у 1594 р. Запорозьку Січ, теж називає як звичайний повсякденний одяг козаків прості татарські плащі – ярмаки, власне сермяги⁵³.

Створення козацького реєстру на боярській основі, формування його верхівки з представників шляхетських кіл, вливання до верхівки реєстру польського елемента та подальше ополячення козацької старшини⁵⁴, а також насадження в козацькій піхоті організації, тактики та озброєння на зразок угорської і «вибранецької», разом призвели до певної уніфікації вбрання реєстровців, його здороження, «ошляхетнення», надто на тлі одягу свавільного козацтва, а головне – до поступового утвердження в козацькому службовому одязі стандартів польсько-угорської моди, що панувала в середовищі вищих і середніх верств польсько-литовської держави. Натомість для більшості нереєстрових козаків саме «козацький хліб», тобто розбій, залишався засобом забезпечення повсякденного існування і продовження військової діяльності. Так, у 1581 р., захопивши кількох знатних татар, козаки частину з них одразу продали назад і пояснювали це потребою «...прикрити свій недостаток і наготу»⁵⁵. Розповідають про реальність нелегкого авантюрного козацького життя і класичні українські думи та пісні. Зокрема, думи про

козака Голоту (голотою називали безземельного шляхтича), складені у 80-х роках XVI ст.: «На що ти уповаєш? Чи на мою шапку бирку, Що шовком шита, вітром підбита, – А зверху дірка? Чи на мої постולי боброви...? Чи на мою сермягу семилатную?», «Правда, на козакові шати дорогії – три семирязі лихії... А ще, правда, на козакові постולי в'язові, А онучі китайчані – Щирі жіноцькі рядняні...», «Він тоді добре дбав, чоботи татарські істягав, на свої козацькі ноги обував; Одежу істягав, На свої козацькі плечі надівав; Бархатний шлик іздіймає, на свою козацьку голову надіває»; пісня про козака Нетягу, Феську Ганжу Андибера: «На козаку, бідному нетязі, три серомязі, Опанчина рогожовая, Поясина хмеловая; ...сап'янці – видні п'яти і пальці. А ще... шапка – бирка – зверху дірка, шовком шита, буйним вітром підбита, А околиці давно немає»; дума про Самійла Кішку: «Златосинії киндяки – на козаки, Златоглави – на отамани, Турецьку білу габу – на козаки, на біляки, А галеру на по-жар спускали»⁵⁶.

Про службовий одяг реєстровців початку XVII ст. збереглося вкрай мало писемних свідчень. Ані актові документи, ані нарративні джерела, на жаль, не дають цілісного опису повного комплексу козацького вбрання. Натомість маємо розрізнені фрагментарні відомості про окремі предмети одягу запорожців, а також українських козаків, що не належали до запорозької громади, а перебували на службі у старостинських урядів, князів та панів. Тож доводиться покладатися переважно на нечисленні іконографічні матеріали, що мають безсумнівну джерельну вартість.

Джерела засвідчують, що одяг піших реєстровців мало відрізнявся від обмундирування польської «вибранецької» піхоти. На межі XVI–XVII ст. у побуті українського козацтва поширюються польський жупан, коротка угорська делія, угорські кучми (повстяні чи хутряні невисокі ковпаки із перекривленим, звисаючим назад кінцем або у вигляді зрізаного конуса) та маґерка. Польський жупан був у близькій спорідненості із верхнім плечовим одягом тюркських, кавказьких і монгольських народів – бешметом, або архалуком. Він являв собою довгополий однобортний, скроєний до стану каптан із глибоким загортанням піл наліво. Під час носіння фалди у жупана групувалися по боках. Рукава жупана були довгими, широкими в плечах і вузькими нижче ліктя, за формою нагадували окіст; на кінці мали довгий розріз, який густо застібався на дрібні круглі гудзики або гаплики, а також декоративний мисик завдовжки з вершок, який частково прикривав тильну частину кисті (його зазвичай підшивали іншою тканиною і могли відкладати у вигляді закарваша). При одяганні рукави призбирувалися дрібними бганками у передпліччі. В той час для жупана характерним був високий позаду, звужений до кінців комір, що з'явився наприкінці XVI ст. разом з угорською модою. Застібали жупан великими чи дрібнішими круглими або кулястими гудзиками, густо нашитими по борту правої поли від коміра до пояса, і накидними шнуровими петлями⁵⁷. Угорська делія, на відміну від польської, була завдовжки лише за коліна, без коміра, з короткими (до ліктя) широкими рукавами. Попереду і по боках у подолі вона мала розрізи, які дозволяли носити шаблю під низом (з ефесом назовні) та підтикати

поли за пояс під час марширування. Застібалась делія на грудях обшивними басонними гудзиками і накидними петлями, а проти них по борту обох піл нашивалися горизонтально недовгі шнурові петлиці. Часто делію застібали тільки під шиєю, а пояс пов'язували по жупану⁵⁸.

Зауважимо, що хоча верхній одяг піших реєстровців за типом і покроєм був практично такий самий, як і у «вибранців», решта предметів одягу, як-от: штани (шаровари), чоботи, сорочка залишалися традиційного для козаків зразка. «Вибранецька» піхота натомість носила угорсько-польські (власне західноєвропейські) рейтузи та угорські низькі полуботки. (Варто також додати, що у той час як «вибранецька» і угорська піхота мала мушкети і амуніцію західноєвропейських типів, козаки використовували оригінальні полегшені «ручниці» з аркебузним прикладом і військове спорядження східних зразків, а натруски і ладівниці відзначалися оригінальністю)⁵⁹.

Звернемося до іконографічних пам'яток із зображенням реєстрових козаків того періоду. На гравюрі роботи анонімного автора початку XVII ст., що зображує реєстрових козаків на марші⁶⁰, рядові реєстровці змальовані не у традиційному козакому вбранні, а у типовому обмундируванні «вибранецької» піхоти польського війська, за винятком взуття і штанів. Козаки вдягнені у жупани із високим, звуженим до кінців коміром; довгі делії з короткими широкими рукавами застібнуті повністю від пояса до шиї круглими гудзиками (до 10 штук), а кінці довгих піл заткнуто за поясний ремінь (портупею). Завужені донизу шаровари заправлено у чоботи без підборів. На головах у реєстровців – угорські маґерки з V-подібною проріхою попереду, оздоблені великим чашковим пером.

Схожий убір бачимо на відомій гравюрі анонімного автора із зображенням козака у геральдичній композиції «На Гербъ Силного Войска Е[го] К[оролевской] М[илости] Запорозкого», уміщений у книзі Касіяна Саковича «Вірші на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622). Козак вбраний у жупан до середини гомілки, що має вузький сторчковий комір, рукава з підтрикутним мисиком на кінці, одгорнутим у вигляді карваша. Жупан підперезаний матер'яним поясом. Зверху одягнута коротка угорська делія, застібнута тільки під шиєю, – без коміра, з короткими рукавами до ліктів, із розрізами у подол та з чотирма парами петлиць, нашитих по борту піл до пояса. На ногах – «козацькі» чоботи без підборів. З гравюри важко скласти уявлення про тип і конструктивні особливості головного убору. Невідомо, наскільки точно його зображення відповідає реальному прототипові. Прикметно, що майже ідентичний головний убір зображено у козака на рисунку, виконаному з натури придворним художником литовського гетьмана Я. Радзівілла А. ван Вестерфельдом у 1651 р. Можна при-

Портрет гетьмана Якова Острянина. 1638 р. Копія кінця XIX ст. з портрета XVII ст.

пустити, що зображений убір являє собою різновид ковпака із незашитим і перехопленим у вигляді китиці кінцем, що засвідчується у литовсько-руській іконографії XVI ст. Або ж маємо справу зі специфічною козацькою манерою носіння ковпака – із сильно підгорнутою, власне вивернутою назовні задньою (потиличною) частиною і впритул напнутого на голову.

Отже, службовий одяг реєстрової козацької піхоти виглядав так. Поверх жупана завдовжки до середини гомілки носили угорську делію. Поясним одягом, як і раніше, слугували традиційні неширокі шаровари, туго заправлені у традиційні чоботи без підборів. Варто звернути увагу, що у так званій Уставі шевцям (що регулювала ціни на місцевих ринках), оголошеній волинським підвояководою міським магістратам у 1612 р., окремо позначено особливий тип чобіт під назвою козацькі (козлові чорні, червоні і жовті та ялові чорні), що відрізнялися від селянських, які, згідно з інструкцією для кушнірів, на відміну від козацьких, мали довгі халяви⁶¹. У цей час у козацьких чобіт (як і в шляхетських) з'являється

Гетьман Петро Сагайдачний. Гравюра з книги К.Саковича «Вірші на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Коначевича Сагайдачного» (1622 р.)

«Городовий» козак у багатофігурній композиції ліворуч картуша із написом на карті Г. де Боплана «Carte d'Ukraine». Гравер В. Гондіус

попереду халяв вгорі шпильчастий мисик, так званий віхлар. Польські строезнавці виводять цю моду від угорців, що, вочевидь, відповідає дійсності. Угорці ж, на нашу думку, запозичили цю моду від турків.

Головний убір представлений кількома типами: *ковпак* з жорстким суконним верхом, опушений лисячим хутром; шлик на лисячому або овчинному хутрі; повстаний чи хутрянний *ковпак* без околиці, перекривлений назад, нерідко з китицею на кінці, схожий на угорську кучму XVI ст. і головний убір турецьких яничар (*кефе*)⁶²; угорські *магерки* – низькі округлі пояркові убори із загнутими догори крисами з одним чи двома V-подібними проріхами, оздоблені за-

звичай кількома орлиними або одним чаплиним перами. Але ми не маємо підстав вважати, що *магерки* використовували реєстровці масово і протягом тривалого часу. Доповнювали убір козаків суконна опанча та вовняні рукавиці на холод⁶³.

У нечисленній козацькій кінноті костюм майже не зазнав змін, порівняно із попередніми часами. Хіба що замість жупанів кіннотники могли носити короткий угорський доломан або курту із сукна чи каразії, дуже схожі на колишню жупицю, оздоблені попереду від коміра до пояса гудзиками і шнурами⁶⁴.

Разом із реєстровцями у походи йшли і «свавільні» козаки-охотники, які, домагаючись вольностей реєстрового козацтва, певною мірою брали собі за зразок реєстровців в організації та одязі⁶⁵. Однак більшість запорожців повсякдень одягалися дуже просто, у грубий традиційний одяг: сорочки, шаровари, каптани, сермяги, баранячі шлики чи шапки. Скажімо, посол німецького імператора Г. Боплан, описуючи загін запорожців у морському поході, зазначав, що вони одягнені «в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаґеньку сукню (*robbe*) і шапку»⁶⁶.

У 30-х роках XVII ст., зі зникненням у польському війську піхоти угорського типу, виходить з моди і угорський стрій. Зокрема, угорські *магерки* поступаються місцем хутрянній шапці із конічним, півсферичним або циліндричним верхом і хутряною околицею, а угорську делію як верхнє плаття і плащ заступає турецько-татарський *кобеняк* із довгими рукавами і великим виложистим коміром. Втім, з побуту українського козацтва предмети угорського строю зникають вже на початку 1620-х років. На кінець другої

декади XVII ст. майнове і соціальне розшарування серед запорожців набуло значних масштабів, переважно через покозачення і вплив до Запоріжжя тисяч субпасіонаріїв – селян, збіднілих міщан та різного роду слуг і челяді, що покинули своїх панів⁶⁷. Це, звичайно, не могло не позначитися на зовнішньому вигляді козацького загалу. Як головний і найбільш прикметний верхній одяг українських козаків – свавільних, січових і реєстрових – від того часу у писемних джерелах фігурує проста *сермяга* із грубого доморобного сіруватого сукна. (Це вбрання за покроєм було подібне до колишнього козацького і татарського ярмака, але мало рукава нормальної довжини і не оздоблювалося кольоровими петлицями). Привертають увагу спостереження ксьондза Колудзького про участь запорожців у бойових діях з московськими силами під Смоленськом, які він зробив у вересні 1632 р.: «Вони (запорожці. – Є.С.) швидше скидаються на сатирів, аніж на цивілізованих людей, хлопці схожі один на одного – у сірому одязі, мало хто у синьому або червоному...». Польський історик та письменник Шимон Старовольський у 1628 р. бачив козаків у грубих сорочках й плащах-кобеняках. Учасник війни між коронним військом і запорозькими козаками у 1637–1638 рр. С. Окольський записав у щоденнику, що там, де атакували хоругви, бунтівники, вийшовши з окопу, обертали самопали в його бік і стріляли, аби жовніри думали, що то реєстрові козаки. Білий (сіруватий) колір козацьких *сермяг* впадав у очі противникам козаків і під час Національно-визвольної війни. Так, під Корсунем у травні 1648 р. козацьке військо показалося здалеку у білих *сермягах*. Литовський обозний Самуїл Осинський улітку 1648 р. під Костянтиновом бачив полеглих у бою козаків у білому одязі: «Мов білим сукном вкрили поле», – писав він. Так само козаки Стародубського полку у 1651 р. були «всі на добрих конях, у білих *сермягах*»⁶⁸. Відтак, однакові білі *сермяги* ніби виконували роль мундира, за яким козаків розпізнавали у лавах польсько-литовського війська з-поміж інших легкоозброєних формувань. Це також, вочевидь, сприяло згуртуванню козацького війська.

Джерела засвідчують, що не тільки «новітні», але й багато досвідчених, так званих старовинних козаків воліли вдягатися, як простолюд. Декому з них навіть судилося стати запорозьким гетьманом. Йдеться про Олифера Голуба, вірного соратника П. Сагайдачного. Скажімо, один з королівських комісарів, який у червні 1622 р. став свідком обрання О. Голуба гетьманом, побачив у ньому «простого хлопа... у *сермязі*». Причому йому допомагали взяти до рук булаву так само одягнуті у *сермяги* прості козаки⁶⁹.

Соціокультурний вододіл між тодішніми запорожцями і представниками шляхетського стану, як двох привілейованих, «лицарських» верств населення польсько-литовської держави, можна висловити приповідкою, яку навів намісник київського воеводи під час козацької ради у Києві влітку 1619 р.: «Волів би, щоб сіра сукня [була] у спокої, аніж у клопоті шкарлатна». Як слушно зауважив історик П. Сас, у цій приповідці козаків, які загрожують спокою шляхти, уособлює сірий одяг, власне *сермяга*, тоді як алегорією панівного стану, котрий не бажає для себе соціальних катаклізмів,

вже традиційно виступає вбрання із шарлатних тканин⁷⁰. (Шарлатний колір у шляхетському етосі уособлював кров і війну і виступав одним із головних елементів шляхетської символіки (насамперед одягу, як головного соціального маркера), що втілював почесний обов'язок шляхти, як лицарського і панівного стану Речі Посполитої, захищати країну ціною власної крові та право керувати нею).

Попри те, що сучасники найчастіше повідомляють про козаків, одягнених у сермяги, цей убір, усе ж, не слід розглядати як характерний, представницький «козацький» одяг та елемент козачої військової символіки, адже їх носили також представники усіх непривілейованих, нижчих верств українського суспільства. Тож, є підстави твердити про наявність у запорозькому війську певного стереотипного зразка «козацького» вбрання. Цю гадку підтверджує лист случького протопопа Андрія Мужилівського до князя Криштофа Радзівілла від 3 серпня 1623 р. Пишучи про козацьку раду поміж Корсунем та Богуславом, на яку з п'яти українських міст зібралось 14 тисяч козаків, він зазначив, що козаки «упізнали поміж собою шпигунів, одягнених по-козацькому»⁷¹. На нашу думку, «козацький» одяг являв собою ансамбль із суконного жупана, сермяги, шароварів, довгого матер'яного пояса, невисоких «козацьких» чобіт і хутрянної шапки із верхом різної форми, залежно від моди. Останній з названих елементів одягу найбільше зазнавав впливу моди у першій половині XVII ст., а отже, не є визначальним. (Так, у 10 – 30-х роках XVII ст. були популярні хутрянні ковпаки і шлики, а в середині століття реєстровці вже носять круглі шапки з хутрянною околицею із розрізом спереду і ззаду, що однаково були характерні і для гардеробу шляхтичів та міщан у зазначений час).

Випадкові повідомлення наративних джерел надають також цінну інформацію стосовно матеріального забезпечення козацького війська перших десятиліть XVII ст. Спираючись на них, можемо стверджувати, що його істотною складовою були самовстановлені Військом Запорозьким за гетьманування П. Сагайдачного військові побори та повинності, які воно накладало на населення волості. Зокрема, на початку 1620-х років зібрані стації включали серед іншого і різний одяг, а саме: сорочки, сермяги, шапки та чоботи – козлові чорні і сап'янові червоні (останні призначались, вочевидь, для козацької старшини)⁷².

На козацьку старшину величезний вплив справляли етос та ідеологія польської панівної верстви, як у світогляді, ментальності, нормах поведінки, так і в одязі. Оформлення костюма польської шляхти відбувалося в рамках так званого сарматизму – напрямку у світогляді, ідеології, культурі і мистецтві Польщі XVII–XVIII ст., характерному для шляхетських кіл. Згідно із соціальною версією польського сарматизму, нація в Польщі ототожнювалася зі шляхтою, яка вважала себе «сарматським народом», нащадком воїновничих сарматів, на відміну від інших верств – нащадків місцевих племен, підкорених сарматами. Ця концепція мала піднести гідність шляхти над несарматським населенням, тобто простолюдом, а також обґрунтовувала панівне становище шляхти в Речі Посполитій як «лицарської верстви», покликаної боронити країну та керувати нею. Це

й визначило запозичення шляхетством східних елементів в одязі та військових ризунках, переважно – іранських, кавказьких та турецьких⁷³.

Урочистий і повсякденний одяг козацької еліти, включно із гетьманом, у головних рисах був подібний до представницького вбрання польсько-литовської та української шляхти. Поверх сорочки із тонкого полотна вдягали жупан завдовжки до середини гомілки, зі сторчовим або відкладним вирізним коміром. Жупан обшивали навкруг шовковим шнурком, нерідко збагаченим золотом і сріблом, застібали густо коштовними гудзиками і накидними петлями. Рідше носили угорський *доломан*, або *жулицю*. Цей одяг угорського походження був характерний для стройового костюма польських гусарських корогов та польської легкої кінноти з другої половини XVI ст. Він являв собою вузький однобортний каптан-куртку, пошитий до стану, з широкою юбною завдовжки до середини стегна чи вище колін та вузькими, розширеними у проймах рукавами нормальної довжини; мав сторчовий комір зі скошеними кінцями і два невеликі розрізи по боках у подолі. Долман був обтислим у торсі і практично не мав загортання піл вверху. Права пола в торсі зберігала вертикальність, а від пояса донизу дуже розширювалась зі значним заходом на ліву полу (чого не було у жупана). Застібався кулястими або круглими опуклими гудзиками і накидними петлями (до 10 пар), нашитими негусто від коміра до пояса. Рукава на кінці мали довгий підрізаний підтрикутний мисик, відігнутий у вигляді обшлага. Часто долман оздоблювали на грудях горизонтальними шнуровими петлицями чи позументними нашивками, нерідко з китичками і декоративними вузлами на кінцях. Для холодного часу його могли підбивати хутром.

Зверху одягали коштовну польську делію. Представницькі делії зазвичай підбивали дорогим хутром і споряджали пристібним величезним виложистим хутрянним коміром. Також старшина уживала модні до 1630-х років угорські недовгі делії без коміра і з короткими рукавами. Нерідко делію обшивали навкруг і на рукавах золотним шнурком, подібно до жупана. Застібка складалася із коштовних гудзиків мигдале- чи шишкоподібної форми, до 8 штук, та накидних петель із коштовного шnurка, які нашивали від коміра до пояса. Але зазвичай делію обох типів носили накинутою на плечі, скріпленою під шиєю коштовною запоною-аграфом, показуючи дорогий жупан, багатий східний кушак і шаблю⁷⁴.

Вищі командні чини, наслідуючи королів, магнатів і шляхту, наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. носили нерідко замість звичної представницької делії турецький *копеняк* (*кобеняк*, *келеняк*) широкого прямоспинного покрою, за угорською модою. Зазвичай він мав фальшиві довгі рукава, що звисали позаду завдяки розпіркам попереду у проймах (на пахвах), крізь які просували руки, а іноді – рукава, повністю розрізані уздовж. Як і представницька делія, *копеняк* був підбитий дорогим хутром і мав великий, широкий виложистий хутрянний комір. Застібався від коміра до стегон великими коштовними гудзиками (до 5 штук) і накидними петлями, а проти них на полах оздоблювався широкими золотними нашивками, часто з кутасиками на кінцях. Іноді *копеняк* застібали тільки на верхній гудзик⁷⁵.

У 30-х роках XVII ст. в шляхетських колах як репрезентативний убір увійшла в моду подібна до делії *ферезія* турецько-татарського походження. Вона була дуже довгою і широкою, прямоспинного покрою, без загортання піл. Мала вузький сторчовий комір, рукава дуже довгі і вузькі, декоративні або, навпаки, – короткі (до ліктя) і широкі, зі скошеними кінцями. Запиналася попереду коштовними гудзиками або запонами і зазвичай прикрашалась на грудях багатими золотними чи срібними нашивками-петлицями зі шнурів чи тасемок до 12 пар, нерідко нашитими секціями по 4 пари, які додатково могли оздоблюватися китицями і складноплетеними вузлами із декоративними гудзичками. Ферезії шили як холодними, так і теплими – підшитими і облямованими цінним хутром,

Українські козаки. Фрагмент рисунка А. ван Вестерфельда. 1751 р.

або ж тільки опушеними навкруг хутром. Інколи теплу ферезію оздоблювали великим, широким пристібним хутряним коміром, як у делії чи копеняка. Ферезію носили зазвичай накинутою на плечі поверх жупана, скріпивши під шиєю шпонкою-аграфом чи зав'язками, нерідко поли ледь прикривали плечі⁷⁶.

У той же час до середини XVII ст. вищій і середній керівний склад починає носити ще й інший представницький польський одяг – коштовну *опанчу-мантію*, або *плащ*, західно-європейського покрою, підбиту і оторочену коштовним хутром або холодною, яку вдягали поверх жупана, скріпивши під шиєю коштовною шпонкою-аграфом або зав'язками⁷⁷. (Таку накидку бачимо, зокрема, на портреті гетьмана Якова Острянина 1638 р. і у полковника реєстрових козаків на барельєфі саркофага польського короля Яна II Казимира, що зображає битву під Берестечком 1651 р.).

Поясним одягом слугували шаровари із тонкого сукна, які носили з чобітьми козацькими або «польськими», пошитими з червоного чи жовтого сап'яну. Чоботи польського шляхетського фасону відрізнялися від «козацьких» високими халявами під коліно зі шпилюватим мисиком попереду і високою підківкою із масивної залізної смужки завширшки до трьох пальців.

Головним убором був традиційний *шлик* на соболиному або лисячому хутрі із оксамитовим чи суконним верхом. Рідше носили *ковпаки* із близьким до конусоподібної форми матер'яним верхом та дорогою хутряною околицею різної

Фрагмент рисунка А. ван Вестерфельда (середина XVII ст.), де зокрема зображено полонених козаків по Берестецькій битві 1651 р.

ширини і форми. Головні убори часто оздоблювали перами чаплі чи лелеки, за польсько-угорською модою⁷⁸.

Разом із шабельними пасками іноді (здебільшого поза строем) пов'язували широкі і довгі шовкові або златоткані кушаки східної роботи, складені завширшки з долоню. Їх у великій кількості привозили з Туреччини, Персії, Китаю та Індії. У 1640-х роках поширюються також сітчасті пояси – довгі і широкі, плетені в еластичні сітки вузлів із тонко крученого шовку. Їх оздоблювали на кінцях довгими торочками, перехопленими біля основи товстим шовковим чи срібним шнуром або вузлом⁷⁹. За тодішньою модою, однотонний чи пістрявий сітчастий пояс складали утричі або удвічі (залежно від ширини) неширокою смугою, накручували навколо стану і зав'язували вузлом, а його кінці низько звисали з правого боку. Вельми популярними були також угорські і кавказькі шкіряні широкі (до 7 см) пояси в обхват стану, з частковим металевим набором і масивними пряжками типу «метелик». Окрім описаних, до святкового строю носили важкі, суцільно набрані на ремені, шовковій тасьмі, тафті чи оксаміті металеві пояси – так звані *дощаті*, відомі також як «львівські» або «пшеворські». Вони склалися з рухомих латунних, срібних чи золочених Х подібних і мигдалевидних пластинок-ланок, скріплених між собою поперемінно тонким дротом і нашитих на ремінь чи тасьму, та великої прямокутної рельєфної пряжки⁸⁰.

Найкращою ілюстрацією тогочасного костюма старшинського контингенту можна вважати історичні портрети гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Так, на плоскорізі XVII ст. П. Сагайдачний зображений поруч із королем Сигізмундом III і гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі, сидячим на коні, одягнутим у цілком характерний шляхетський стрій: густо застібнутий на гудзики жупан, зверху – польська представницька делія з довгими рукавами і великим хутряним коміром, застібнута коштовною застібною-аграфом; шапка з матер'яним верхом, хутряною околицею і пером збоку. В іншому варіанті шляхетського вбрання П. Сагайдачний зображений на відомій гравюрі з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погребь Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622), де представлено портрет гетьмана верхи на коні. Немає сумнівів, що автор портрета бачив або навіть знав особисто гетьмана при житті. Усі елементи костюма відтворені досить реалістично і цілком відповідають реальним зразкам одягу, які були модними на той час у польсько-литовсько-руському шляхетському середовищі. На портреті бачимо гетьмана у жупані із високим сторчовим коміром, що плавно звужується до кінців, із довгими, широкими в плечах і звуженими нижче ліктя до кінців рукавами, зібраними дрібними бганками у передпліччі. Поверх нього вдягнуто турецький копеляк, застібнутий густо до пояса кулястими гудзиками. Рукава відкинута назад, а крізь розстібнуті на пахвах пройми просунуто руки. На голові – конічний ковпак із матер'яним верхом і дуже широкою соболиною околицею. На ногах – високі «польські» чоботи зі шпилястим мисиком на халявах угорі, оздоблені зверху вишивкою. Так само у шляхетському одязі зображений представник козацької старшини (осавул або сотник) на гравюрі «Реєстрові козаки на марші»

Картуш із типажми шляхти і козацької старшини на берегах карти України Г. де Боплана 1650 р. Гравер В. Гондіус

початку XVII ст. Тут бачимо його верхи на коні, одягненого у шлик, прикрашений спереду султаном, довгий жупан, польську довгу делію із дуже довгими рукавами і широким виложистим хутряним коміром та польські чоботи з високими підківками.

Напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. усталився ансамбль козацького одягу, що проіснував потому у городових «малоросійських» козаків без суттєвих змін майже століття⁸¹. (Натомість у запорожців і козаків Слобідських полків, утворених у другій половині XVII ст., почав складатися відмінний від костюма «малоросійських» козаків стрій). Писемні джерела та численні іконографічні матеріали середини XVII ст., на яких зображено представників козацького війська (зокрема рисунки, виконані голландським майстром Абрагамом ван Вестерфельдом – придворним художником Великого литовського гетьмана Януша Радзівілла, який супроводжував гетьмана у походах; гравюри голландського майстра-гравера В. Гондіуса, насамперед віньєтки на картах України Г. де Боплана із малюнками представників привілейованих верств населення України, у тому числі реєстрового козака і старшини; барельєф із зображенням битви під Берестечком 1751 р., що прикрашає саркофаг польського короля Яна II Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, виконаний скульптором Ж. Тібо у 1672 р.), разом із археологічними знахідками решток козацького одягу на місці Берестецької битви 1651 р., дають чітке уявлення про тогочасний козацький убір. Бойовий комплекс вбрання

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Гравюра Вільгельма Гондіуса. 1651 р. Національний художній музей України

Приєм литовським гетьманом Я. Радзівілом посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом. Фрагмент рисунка А. ван Вестерфельда. Середина XVII ст.

Бойовий стрій козацької піхоти. Фрагмент барельєфа на саркофазі польського короля Яна Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, де зображено битву під Берестечком у 1751 р. Скульптор Ж. Тібо. 1672 р.

піших городових козаків в період Хмельниччини був представлений такими складовими: суконний однобортний жупан завдовжки за коліна з вузьким сторчовим коміром (завширшки з два пальці) зі скошеними кінцями, довгими, дуже широкими у плечах і сильно завуженими нижче ліктя до зап'ястя рукавами з підтрикутним чи округлим миском на кінці (застібався густо від шиї до пояса ґудзиками – круглими обшивними або литими фігурними кулястої, кубічної чи шишкоподібної форми); відносно вузькі традиційні суконні шаровари, заправлені у козацькі чорні юхтові чоботи із плоскими підківками замість підборів, заввишки до середини гомілки, із модним тоді «угорським» верхом, зрізаним навскіс, тобто зі шпилуватим миском спереду халяв⁸²; вовняний чи полотняний довгий широкий пояс, складений завширшки з долоню або скручений «джгутом» і пов'язаний без вузла – із підтиканими кінцями (втім, такий пояс був зовсім необов'язковим і навіть рідкісним елементом костюма козаків у пішому строю, а пов'язувався переважно у походах, під час їзди верхи на коні); шапка із півкруглим суконним верхом і смушковою околицею завширшки з долоню, оформленою «човником», із V-подібною проріхою спереду і ззаду (такі шапки увійшли в моду у Речі Посполи-

тій у 40-х роках XVII ст.). Доповнювали похідний одяг біла *сермяга* прямого крою з великим відкидним прямокутним суконним або повстяним коміром, дзвоникоподібна безрукавна опанча з товстого грубого сукна і довгий овчинний кожух із виложистим коміром: простий «нагольний» (не покритий тканиною) або так званий черкеський – із широким виложистим коміром, підшитим чорними смушками, і петлицями на грудях⁸³.

Приміром, у листопаді 1653 р. полонені татари і ногайці зізнавалися полякам, що невдовзі через морози військо зменшиться, вочевидь, бо тільки третина війська мала кожухи, не всі мали і опанчі⁸⁴.

Нечисленні козацькі кіннотники в середині XVII ст. носили переважно жупани з шовкових і бавовняних тканин, стьобані на бавовні (у смугу, «човники», або «жабки», чи «в шахи»), – для захисту від холодної зброї, подібні до колишнього тегиляя. Рідше використовували звичайні суконні жупани та доломани. У командних чинів і значних козаків, які мали панцирний обладунок, ватований і стьобаний жупан служив ще і підлатником, підвищуючи пружність і відпорність панцира, нерідко навіть проти куль. Іноді поверх жупана одягали ще й *катанку* – легку куртку завдовжки до колін, з короткими рукавами, на зразок турецької чуги. Головним убором правив здебільшого традиційний шлик із довгим перекирвленим верхом, меншою мірою – шапка з півкруглим верхом.

Козацька старшина, як і раніше, за своїм виглядом майже не відрізнялася від шляхти. Її бойовий убір складали: *шапка* на соболиному або лисячому хутрі, що мала жорсткий округлий чи видовжений, близький до конусоподібної форми, або ж м'який довгий перекирвлений верх і хутряну околицю у вигляді широких, загнутих догори крис із V-подібним розрізом спереду і ззаду (шапки, як і раніше, часто прикрашали одним чи двома перами); *жупан* завдовжки до середини гомілки чи за коліна або ж *доломан*, застебнутий литими срібними чи обшивними шовковими ґудзиками, який оперізували вузьким ремнем з пасками до шаблі та іноді ще й шовковим тканим або сітчастим довгим широким *поясом*; *шаровари*, шиті із сукна, тафти, кумачу, камки або атласу; *чоботи* сап'янові «козацькі» або польські шляхетські – з довгими халявами із шпилуватим миском зверху і масивними високими підківками (зокрема у кінної старшини); довга представницька *делія* з широким виложистим хутряним коміром або *ферезія* чи *опанча-мантія*. Полковники, а часто також генеральна старшина і гетьман, у поході та на загальних військових радах часто одягали поверх жупана і панцира недовгий плащ на кшталт мантії або дорогу накидку, пошиту зі шкури леопарда, барса чи іншого звіра шерстю назовні, підбиту дорогою тканиною. Наприклад, стрій полковника Мартина Небаби очевидець описав так: «жупан атласний зелений, дорогий, панцир, зверху лосина шкура із золотими ґудзиками і таким самим шнурком...». Наприкінці 1640-х років у гардеробі шляхетства з'являється *кунтуш* – довгополий однобортний, пошитий до стану верхній каптан східного походження, що мав рукава із довгими проріхами і особливий крій спинки, завдяки якому фалди рівномірно групувалися по боках і позаду. Кунтуші шили як «легкими» – літніми, так і теплими – на хутрі. Починаючи з 1660-х років

цей убір стає чи не головною зовнішньою відзнакою нової української еліти. Однак на час Визвольної війни кунтуш ще не набув статусу характерного представницького одягу козацької верхівки і шляхти, який мали ферезія та делія⁸⁵.

Гетьман вдягався у цілому як і інше вище керівництво козацького війська. Наприклад, посол польського короля Я. Смяровський у листопаді 1648 р. бачив Б. Хмельницького під Замосям у хаті у шкарлатному жупані зі срібними петлицями та ферезії, підшитій найкращими соболями. У 1648 р. Хмельницький узяв з львів'ян у відкуп ферезію, підбиту соболинами «пупками», жупан і шапку. 20 лютого 1649 р. під час церемонії вручення в Переяславі клейнодів від польського короля Хмельницький зустрів комісарів польського уряду «в алтамбасовому червоному копняку на соболях». Під час полону у кримського хана у червні 1651 р. гетьман був одягнений у червоний оксамитовий жупан. Після поразки козацького війська під Берестечком у 1651 р. серед трофеїв, які дісталися полякам, була і оксамитова мантия Б. Хмельницького, підбита соболями⁸⁶. На відомій гравюрі роботи В. Гондіуса 1651 р. Б. Хмельницький зображений у тогочасному типовому шляхетському вбранні: жупані, багатій делії чи ферезії, шароварах, козацьких чоботах і круглій шапці із соболиною околицею, оздобленою попереду аграфом з двома чаплинами чи струсєвими перами, яка, ймовірно, вже тоді правила за гетьманську відзнаку. Першу писемну згадку про описану шапку ми знаходимо під час церемонії з нагоди підписання Переяславської угоди 1654 р. Вдягнувши на Хмельницького мантию, боярин Василій Бутурлін взяв з блюда коштовну шапку червоного оксамиту, опушену чорним соболем, з двома струсєвими перами, прикріпленими дорогою пряжкою⁸⁷.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна відзначити, що в досліджуваний період у козацькому війську було досягнуто певної уніфікації бойового вбрання, попри відсутність мундирів як таких. Цьому сприяли, зокрема: періодичні пожалування козакам за службу сукном певного ґатунку, широкє використання для пошиття одягу доморобного нефарбованого сіруватого сукна; постачання козацькому товариству певних предметів одягу населенням волості в рахунок стацій; перебування на Запорозжжі кравців певної спеціалізації (шапкарів, каптанників, кушнірів тощо), які обслуговували потреби козаків, тим самим забезпечуючи одноманірність предметів одягу; дотримання у запорозькій громаді військових і станових традицій, а також певних стандартів моди. Насамкінець, не підлягає сумніву, що дотримання козаками певних зразків вбрання (а також спорядження) давало можливість розпізнавати своїх під час бойових дій, а також сприяло зміцненню їхнього корпоративного духу.

ПРИМІТКИ

1 Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. /НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства; Ін-т історії України та ін. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. – С. 76; Заседателева Л.Б. Терские казаки (середина XVI – начало XX вв.): Историко-этнографические очерки. – Москва, 1974. – С. 26; Максидов А.А. Адыги и народы Причерноморья. – Нальчик, 2003. – С. 41.

2 Халимоненко Г. Институт козацтва, тюркського і українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 108, 114.

3 Брехуненко В. Типологія стелогового кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-

Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 473.

4 Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и прочих достопримечательностей / Пер. с нем. – 2-е изд., во многом исправленное и вновь сочинённое: В 4-х частях. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. IV. – С. 197–199.

5 Черкас Б.В. Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 57–58; Гурбик А.О. Проблема територіальної та хронологічної локалізації першої Запорозької січі // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 14–27.

6 Див.: Оленковський М. Про деякі історичні, політичні й економічні передумови виникнення Запорозького козацтва // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. статей. – К., 1993. – С. 16, 18; Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. Том I. – К., 2002. – С. 133. 7 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-те вид., перероблене та розшир. – К., 2006. – С. 179.

8 На користь концепції черкеського походження дніпровського козацтва, як і уживаної у XVI–XVII ст. стосовно українців Середнього Подніпров'я назви *черкаси*, аргументовано висловлювалися ще авторитетні російські, українські та західноєвропейські історики XVIII – першої половини XIX ст. Так, версію про переселення у Подніпров'я за часів Золотої Орди якоїсь групи черкесів (черкасів) і про заснування ними м. Черкас розвивали В. Татищев, О. Рігельман, О. Шафонський, М. Антоновський, І. Болтін, Едуард Гіббон, Іоганн Ерліх Тунманн, М. Маркевич, Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович та ін. (див.: Момрик А. Етнічна проблематика в старій історіографії // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000. – Кн. 1-2. – С. 175; Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 67–69; Он же. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 89–97, 102–104; Максидов А.А. Указ. соч. – С. 37–45; Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вступ. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. – К., 1994. – С. 45; Шафонський А. Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России..., 1786 года: В 2-х частях. – К.: Москва, 1851. – С. 53; Георги И.Г. Указ. соч. – Ч. IV. – С. 236–237).

Порівняно із сучасними дослідниками, ці автори були ближче до описуваних подій і могли користуватися джерелами, які не дійшли до нас. Найбільш чітко і детально вказану гіпотезу виклав російський історик, генерал-майор І.Н. Болтін. У відомій двотомній праці «Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леккерка» (1788 р.) він розмінив спеціальний розділ «О начале запорожцев», в якому писав, начебто «в 1282 году баскак татарский Курского княжения, призвал черкес из Бештау или Пятигория, населил ими слободы под именем казаков». Невдовзі, однак, князь Курський Олег «по дозволенію ханскому, разорил» ці слободи, і залишені живими разом з деякими руськими біженцями «ушли в Канев к баскаку... Тут они построили себе городок, или приличнее острожок, и назвали Черкас, по причине, что большая часть их была порою черкасы, как о поселении их в Курске показано» (Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леккерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. – Санкт-Петербург, 1788. – Т. 1. – С. 344). (Наведений уривок лише переказує літописний текст. Джерело, на яке спирався І. Болтін та інші історіографи, на жаль, не збереглося). З роками прийшлий північнокавказький елемент, на думку Болтіна, розчинився у місцевому населенні. «Многие из тамошних жителей, – веде далі історик, – будучи угнетаемы жестоким насилием поляков и литовцев, оставляя прежние жилища, переходить стали к казакам черкаским... Первые казаки, переселенцы из Курска, давно уже перевелись, как сказано выше, а место их заступили малороссияне; однако ж первобытное название черкас при себе удержали, и на всех живущих под их зависимостию распространили. Равным образом и имя казаков стало быть наследственным и общим всем живущим в окрестности Черкаса, ставшего столицею козацких селений. Первое имя приличествовало им по роду первых их заводчиков и по имени главного их города, а последнее по образу их жизни и вооружения» (Там же. – С. 346–347; Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии... – С. 69).

Пізніше гіпотезу про адиго-українські етнокультурні й генетичні зв'язки підтримували такі знані українські і російські історики як П. Куліш, М. Білозерський, В. Падалка, В. Антонович, Д. Іловайський, Д. Багалій, В. Гатцук, кавказознавець Л. Лопатинський та ін. (Горленко В.Ф. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке... – С. 105; Очерки истории Адыгеи /Адыгейский научно-исследовательский ин-т языка, литературы и истории /Ред. кол. С.К. Бушуев (отв. ред.), М.Г. Аутлев, Э.Л. Коджесау. – Майкоп, 1957. – С. 80–81; Институт рукопису Наці-

ональної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, м. Київ (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 8295 (М. Білозерський). – Арк. 8, 40, 46). У Новітній час «кавказька» теорія отримала подальший розвиток завдяки дослідженням вітчизняних і російських істориків, етнографів, мистецтвознавців та мовознавців. У підсумку вони засвідчують, що перебування адигів-«черкаси» на землях Середнього Подніпров'я і Лівобережної України залишило чимало слідів не тільки у місцевій топонімії, але й у мові, культурі і побуті українського народу.

Про переселення вихідців з Північного Кавказу у Подніпров'я також повідомляється в люстраціях Канівського і Черкаського замків, датованих 1552 р. За легендою, яку розповіли великокнязівським ревізорам місцеві жителі, «черкаси» з'явилися у Подніпров'ї на початку XIV ст. То була частина «п'ятигорських черкас», приведені Великим князем Литовським Гедиміном разом з їх «княгиною» і поселених у м. Черкасах та по р. Сліпороду (притоку р. Сули) після походу Гедиміна на південний схід, внаслідок якого він захопив «Кафу и весь Перекоп, и Черкасы Пятигорские» (Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1886. – Ч. 7. – Т. I. – С. 103). Цілком можливо, що мовиться про ще одну групу п'ятигорців, осілих у Подніпров'ї. Правдивість вищенаведеного переказу підтверджується місцевою топонімією. Зокрема, новітній дослідник даної проблеми В.Ф. Горленко відмічає давні назви передмість м. Черкас «Казбет» і «Бештау», а також існування сіл із назвою «П'ятигорці» у Полтавській області, на правому березі Дніпра у Київській області і в Балаклівському районі Харківської області на р. Сліпороді (Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии... – С. 195–196).

Наявність у Середній Наддніпрянщині, зокрема у м. Черкасах, північнокавказького етнічного компонента також засвідчує реєстр мешканців Черкаського і Канівського замків 1552 р., де, як відзначає В. Горленко, значиться чимала кількість неслов'янських, переважно кавказьких, імен та прізвищ (див.: Там же. – С. 195).

9 Горленко В.Ф. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке... – С. 96–107; Горленко В. Про походження назви «черкасы» щодо українців XVI–XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнарод. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3-х вип. / АН України. Ін-т історії України; Дніпропетровський ун-т; Ред. кол.: В.А.Смолий (відп. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 27–33; Лавров Л.І. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки // Народна творчість та етнографія. – 1961. – №3. – С. 62–66; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 222. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 28–44; та ін.).

10 Див.: Горленко В.Ф. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке... – С. 96–106; Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии... – С. 192–193, 195–196; Лавров Л.І. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки... – С. 65; Лавров Л.І. Кабардино-Адыгейская культура XIII–XV вв. // Советская этнография. – 1957. – № 4. – С. 23; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 536; Максимов А.А. Указ. соч. – С. 45–53; Халимоненко Г. Институт козацтва... – С. 112; Бубенок О.Б. Алапы-асы в Золотой орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С. 273; Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. – Біла Церква, 2008. – С. 71; Очерки истории Адыгеи... – С. 80; Крупнов Е.И. Древняя история и культура Кабарды. – Москва, 1957. – С. 18, 22–23; Аутлев М., Зевакин Е., Хоретлев А. Адыги. Историко-этнографический очерк. – Майкоп, 1957. – С. 7, 13; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. – Нальчик, 1974. – С. 162, 171–172; Фігурний Ю.С. Історичні витоки військової культури українського козацтва. – К., 1999. – С. 35–40, 41–42.

11 Грушевський М. Значч. праця. – К., 1995. – Т. VII. – С. 69–70.

12 Остання хвиля черкеської колонізації була пов'язана з активною кампанією Великого князя Вітовта (1392–1430) з укріплення південних кордонів держави проти татарської агресії наприкінці XIV ст. шляхом спорудження укріплених замків – «пригородів», і заселення військово-служилою людністю – військово-феодалними елементами (служилою шляхтою): боярами-лицарями, а з кінця XV ст. ще й кінними слугами нижчого ряду, що складалися із замкових зем'ян-ленників і панцирних бояр, які користувалися привілеями військового (лицарського) права, але не мали шляхетства. Так у Поділлі, на Київщині і Брацлавщині формувалася військово-службова верства. Причому, за висновками Н. Яковенко, для XIV–XV ст. основний доплив до центрально-українського регіону складав тюркський збройний люд (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008. – С. 62, 266; Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва // Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 21).

13 Каппелер А. Казаки в записках иностранцев до 1648 г. // Украина и

соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 37; Наливайко Д.С. Українське козацтво та західноєвропейський світ // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. /Редкол.: В.А. Смолий (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 216, 217; Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии... – С. 194.

14 Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов... – С. 32, 48, 93; История народов Северного Кавказа с древних времён до конца XVIII в. /Б.Б. Пиотровский (отв. ред.). – Москва, 1988. – С. 245–246, 470–471; Аутлев М., Зевакин Е., Хоретлев А. Указ. соч. – С. 28–29; Георги И.Г. Указ. соч. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. II. – С. 56, 72.

15 ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 8295 (М. Білозерський). – Арк. 3, 11; Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: в 3-х т. – Мюнхен, 1966; К., 1995. – Т. III. – С. 361.

16 Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 22; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 75.

17 Сергійчук В. Збройні сили Хмельниччини // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 84.

18 Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва... – С. 23–24; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 178; Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 22; Брехуненко В. Значч. праця. – С. 75; Грушевський М. Значч. праця. – К., 1995. – Т. VII. – С. 78–79.

19 Каппелер А. Казаки в записках иностранцев... – С. 44.

20 Теодорчик Ежи. Военное дело в Польше в первой половине XVII века // История военного дела в Польше. Избранные вопросы. – Варшава, 1970. – С. 96–97; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 261–262.

21 Казаки в изображении иностранных художников // Казачий круг: альманах. – Москва, 1991. – Вып. 2. – Рис. 1, 2; Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії /Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мициха. – К., 2007. – С. 703; Флетчер Дж. О государстве Русском // Проезжая по Московии (Россия XVI–XVII веков глазами дипломатов). – Москва, 1991. – С. 91.

22 Балушок В.Г. Етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. /Редкол.: В.А. Смолий (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 12, 14.

23 Там само. – С. 9–10; Балушок В. Українська етнічна спільнота... – С. 229; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 192, 266.

24 Джерелом формування українського козацтва виступила здебільшого людинність, що була із самого початку тісно пов'язана з воєнним ремеслом та існуванням в умовах «українного» прикордоння. Так, рядове козацтво формувалося переважно із різного роду збройних і військових слуг, старостинських служебників, бояр, зем'ян, більшість яких під час юридичного оформлення шляхетського стану у XVI ст. не змогли документально підтвердити своє шляхетство. Козацька старшина ж походила, як правило, із зем'ян, бояр і покозаченої шляхти. За гіпотезою, яку запропонував Сергій Леп'явко, боярсько-службова група (панцирні бояри та путні слуги (путні бояри)) – низовий прошарок старого феодально-рицарського стану, – позбавлена своїх станових привілеїв протягом другої половини XVI ст. (внаслідок правових актів Другого Литовського Статуту 1566 р. та Люблінської унії 1569 р.), злилася з близьким їй за духом козацтвом (у якому боярський елемент був присутній і раніше), і почала визначати його суспільне обличчя, сприяючи перетворенню козаків із аморфної прикордонної промислово-військової спільноти в окремий соціальний стан із характерним набором привілеїв (див.: Балушок В.Г. Етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва... – С. 11; Балушок В. Українська етнічна спільнота... – С. 232; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – С. 35; Стороженко І. Організаційні структури козацтва, що передували утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 28; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 71).

25 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 186.

26 Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 232; Науковий архів Інституту історії РАН, м. Санкт-Петербург (далі – НА ІРАН). – К.238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 9 зв.; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Актові джерела. – К., 1990. – С. 155, 170–172; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.). – К., 1965. – С. 40, 76, 81, 82, 107; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. – Житомир, 2004. – С. 50.

27 НА ІРАН. – К.238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 1–2, 5, 6, 9 зв., 14; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 111; Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: В 2-х ч. – К., 1978. – Ч. I. – С. 138; Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I (XVI ст.) / Пе-

- рев. К. Мельник / Под ред. В. Антоновича. – К., 1890. – С. 78; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – Kraków, 1988. – S. 19; Явойшовський – козак воєводи Альбрехта Ласського. Гравюра невідомого художника, 1587 р. – У вид.: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 119; Богушович Шимон. Битва під Клушино 4 липня 1610 р. Картина 1620 р. – У вид.: Україна – козацька держава... – С. 128.
- 28 «Пояснение, касающее восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.» Линажа де Восьенна / Публ. М. Дмитриев // История, историософия, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе): Історичний збірник. – К., 1996. – С. 352; Żygulski Zdzisław (jun). "Lisowczyk" Rembrandta – studium ubioru i ozbrojenia // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1964. – № 2. – S. 100–101; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław; Warszawa, 1968. – S. 488, rys. 577 с; Богоушевский С.К. Вооружение русских войск в XVI–XVII вв. // Исторические записки. – Москва, 1938. – Т. 4. – С. 265; Денисова М.М. Поместная конница и её вооружение в XVI–XVII вв. // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1948. – С. 36; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – Kraków, 1988. – S. 23.
- 29 Маржерет Жак. Исторические записки, содержащие в себе повествование о знаменитейших происшествиях, случившихся в царствование пяти Государей, как-то: Иоана Васильевича Грозного, сына его Феодора Иоановича, Бариса Феодоровича Годунова, Лжедмитрия и Василия Ивановича Шуйского, начиная с 1590 по 14-е сентября 1606 года; с присовокуплением описания нравов и обычаев Двора Российского и нравов народа в то время: Пер. с франц. – Москва, 1830. – С. 123–124; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 388; Bartkiewicz M. Polski Ubior do 1864 roku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1979. – S. 92; Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1906. – Кн. 8. – Т. XIX. – С. 56; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 44, 105; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 170–172; Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / АН УССР. Ин-т истории. – К., 1989. – С. 80.
- 30 Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 170–172; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 40; Bartkiewicz M. Polski Ubior... – S. 92.
- 31 Сас П.М. Феодальные города Украины... – С. 79; НА ІРАН. – К.238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 1–2, 5, 6, 9.
- 32 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 107; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 214; Історія Львова в документах і матеріалах. 36. документів і матеріалів / Упоряд. У.Я. Ядлівська, Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський та ін.; Редкол.: М.В. Брик та ін. – К., 1986. – С. 61; Gloger Z. Encyclopaedia staropolska ilustrowana: W 4 t. – Warszawa, 1900. – Т. 1. – S. 261; Ibid. 1902. – Т. 4. – S. 332; Żygulski Zdzisław (jun). "Lisowczyk" Rembrandta... – S. 98–99.
- 33 Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – С. 24; Сас П. Феодальные города Украины... – С. 81; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 111; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 388–389, rys. 476, 477 а, b.
- 34 Познанский Б. Одежда Малороссов // Труды XII Археологического Съезда в Харькове. 1902 г. – Москва, 1905. – С. 194.
- 35 Там же. – С. 195; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 112; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442.
- 36 Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой орде... – С. 286; Он же. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997. – С. 116; Литвинова Л. Антропологичний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – С. 90; Ельников М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008. – (Сер. «Невідома Україна»). – С. 79, 146.
- 37 Сас П. Феодальные города Украины... – С. 84; НА ІРАН. – К.238, II, 128. – Картон 69. – Спр. 1. – Арк. 9 зв.; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 442; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 112; История народов Северного Кавказа с древних времён... – С. 246, 470–471; Равдоникас Т.Д. Очерки по истории одежды населения Северо-Западного Кавказа (V в. до н.э. – конец XVII в.). – Ленинград, 1990. – С. 72–73, 85; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. – Москва, 1989. – С. 33.
- 38 Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 140, 155, 170–172; История народов Северного Кавказа с древних времён ... – С. 470.
- 39 Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 548.
- 40 Портрет житомирського старости Семена Петровича Мокосія Дениска. Копія XVII ст. з оригінала початку XVI ст. / Національний художній музей України, м. Київ. – Інв. № Ж-756; Портрет князя Дмитра Корибута Вишневецького, господаря Волоського, 1563 р. Невідомий художник I половини XVIII ст. // Там само. – Інв. № М-408; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ... – С. 44, 75, 78, 80, 105, 119–120; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. – Житомир, 2004. – С. 53, 66, 77; Українські народні думи та пісні. – К., 1955. – С. 34, 76.
- 41 Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С. 19, 26.
- 42 Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 174.
- 43 Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – С. 30–31, 56; Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва... – С. 26–27, 29, 31; Він же. Козацтво в структурі українського суспільства (II половина XV – середина XVII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнарод. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва: У 3-х вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 50; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 70–71; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 260; Стороженко І. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 32–33; Історія українського війська. – Т. I (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич та ін. – 5-е вид., змін. і доп. – К., 1994. – С. 232.
- 44 Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 73–74, 80.
- 45 Новоутворена за угорським зразком польська піхота поділялася на роти, як тактичні одиниці, у складі 500 осіб, які шикувалися у 50 рядів по 10 чоловік у ряді, озброєні однаково мушкетами, шаблями і сокирками.
- Найвищим зверхником над запорозьким військом призначався черкаський староста князь Михайло Вишневецький, «старшим» – Ян Оришовський, брацлавський шляхтич із прикордонної шляхти. Крім того, було організовано полковий штаб із писарем (тобто скарбником та інтендантом) на чолі із корпусом офіцера, надано прапор, а також музику – котли (литаври). Загальне число зі старшиною становило 530 осіб (за реєстром 1581 р.). Озброювалися козаки рушницями (аркебузами) і шаблями. Провідний польський військовий історик К. Горський відзначає, що запорозькі роти були подібні до полків угорських: озброєння, шикуння у 5-сотні роти, штат і назви посад вказують на угорське походження; навіть писарем у реєстровців був угорець (королівський покойовий Янчі Беґер). Однак Баторій не поширив цей порядок на усе козацтво, та й не міг об'єктивно. (Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 81; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышковском, запорожском гетмане времён Стефана Батория // Киевская старина. – 1897. – №1. – С. 129; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 262; Górski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S. 35–36; Історія українського війська. – Т. I. – С. 233; Стороженко І. Організаційні структури козацтва... – С. 25).
- 46 Леп'яво С. Козацтво після Ливонської війни (1582–1584) // Медієвістика. Просемінарії. – 1999. – Вип. 3. – С. 34.
- 47 Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. / М. Довнар-Запольский // Киевская старина. – 1896. – Т. 15. – С. 53.
- 48 Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 320; Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII вв. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1905. – Вип. LXIV. – С. 142.
- 49 Жерела до історії України-Руси. – Вип. VIII: Матеріали до історії української козащини. – Львів, 1908. – Т. 1. – С. 144–146; Історія України в документах і матеріалах / АН УРСР. Ін-т історії України. – К., 1939. – Т. 2. – С. 45; Гуржій О.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко. – К., 2004. – Додатки. – С. 165.
- 50 Історія українського війська. Т. I. – С. 249; Кулиш П.А. Матеріали для історії Воссоєдинення Руси. – Москва, 1877. – Т. 1: 1578–1630. – С. 315.
- 51 Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 105, 107.
- 52 Маржерет Жак. Исторические записки... – С. 124; Каппелер А. Казаки в записках иностранцев... – С. 42–43, 46.
- 53 Еріх Лясота зі Стеблева... – С. 106.
- 54 Див.: Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні... – С. 30–31.
- 55 Леп'яво С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть / В. Смолій (відп. ред.). НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – С. 155.
- 56 Исторические песни малорусского народа... – К., 1874. – Т. 1. – С. 172; Українські народні думи та пісні. – К., 1955. – С. 5, 7, 48, 73.
- 57 Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 416, 499–500.
- 58 Górski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S. 58; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 414, 416; Bartkiewicz M. Polski Ubior... – S. 67.

- 59 Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С. XXIV; Шиммер Ян. Пехота в войске польском в XV–XVIII веках // История военного дела в Польше. Избранные вопросы /Под ред. В. Беганского и др. – Варшава, 1970. – С. 80–82; История украинского войска. – Т. I. – С. 194–195; Кулиш П.А. Материалы для истории Воссоединения Руси. – Москва, 1877. – Т. 1. – С. 89. Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – S. 21; Górski K. Historia piechoty polskiej. – S. 25; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 414, rys. 499.
- 60 Реестрові козаци на марші. Фоторепродукція гравюри анонімного автора початку XVII ст. //Полтавський обласний краєзнавчий музей.
- 61 Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 249.
- 62 Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 497, rys. 585.
- 63 Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – S. 19; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття... – С. 155; Історія Львова в документах і матеріалах... – С. 61; Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 pp.). – Біла Церква, 2010. – С. 229–231.
- 64 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 493; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. – Житомир, 2004. – С. 168; Żygulski Zdzisław (jun). "Lisowczyk" Rembrandta... – S. 96, 100–102.
- 65 Історія українського войска. – Т. I. – С. 243.
- 66 Еріх Лясота зі Стеблева... – С. 106; Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 76; Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні... – С. 241; Історія українського войска. – Т. I. – С. 336; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року /НАН України. Ін-т української мови. – Житомир, 2002. – С. 85–86, 193–194, 236.
- 67 Стороженко І. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 55.
- 68 Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 101, 152; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с дополнениями. – К., 1898. – Т. I. – С. 268; Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 pp. // Історичні джерела та їх використання. – 1972. – № 7. – С. 164; Історія українського войска. – Т. I. – С. 336–337; Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні... – С. 235–236.
- 69 Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні... – С. 235.
- 70 Там само. – С. 234.
- 71 Цит. за: Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні... – С. 238.
- 72 Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. Документ. – У вид.: Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 457–460; Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні... – С. 97.
- 73 Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва, 1979. – С. 14–16, 25–26.
- 74 Bartkiewicz M. Polski Ubior... – S. 65; Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз з XVII ст. – У вид.: Історія українського войска. – Т. I. – С. 238; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 493, 585.
- 75 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 493; Вейс Герман. Внешний быт народов с древнейших до наших времён: В 3-х т. / Пер. с нем. – Москва, 1879. – Т. III, Ч. 2. – С. 107; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – С. 34; Портрет Станіслава Конєцпольського. Художник Александрович, 1644 р. /Львівський державний історичний музей. – Інв. № Ж-977; Україна – козацька держава... – С. 131, 205.
- 76 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 585; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 pp. Збірка документів (1639–1648 pp.). – К., 1946. – С. 49; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – Москва, 1959. – С. 144; Акти, издаваемые Виленской Археологической Коммиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV: Акти, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна, 1909. – С. 77; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 518. – Rys. 601 c, 610 a, b; S. 527. – Rys. 617, 576.
- 77 Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 585; Акти, издаваемые Виленской Археологической Коммиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV. – С. 78; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны... – С. 144.
- 78 Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом С. Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз з XVII ст.; Matejko J. Ubior w Polsce. 1200–1795. – Kraków, 1967 (przedruk 1860 r.). – S. 138, 182; Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., 1968. – С. 66; Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Москва, 1961. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – С. 74; Акти Бориспольського мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. 9; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 pp. Збірка документів... – С. 49.
- 79 Україна перед Визвольною війною 1648–1654 pp. Збірка документів... – С. 49.
- 80 Bartkiewicz M. Polski Ubior... – S. 85–86. – Rys. 103; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 503; Пояс срібний набірний XVII ст. /Переяславський державний історичний музей. – Інв. № 2130; Пояс латунний набірний. Польща, XVII ст. Із зібрання К.М. Скаржинської /Полтавський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № М-2239; Україна – козацька держава... – С. 96.
- 81 Детально про одяг «малоросійських» козаків періоду Гетьманщини див.: Славутич Є. Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 16. – К., 2010. – С. 210–238; Він же. До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2(19). – С. 69–103; 2010. – Ч. 1(20). – С. 72–87.
- 82 Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник /Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. Ін-т змісту і методів навчання; Національний ун-т ім. Тараса Шевченка та ін. – К., 1997. – С. 85; Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 172–173.
- 83 Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны... – С. 144; Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. (Гільдебрандт) /Домет Олянич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1937. – Т. 154. Праці історично-філософської секції. – С. 55.
- 84 Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 31.
- 85 Україна перед Визвольною війною 1648–1654 pp.: Збірка документів... – С. 49, 57; Акти, издаваемые Виленской Археологической Коммиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV. – С. 78, 201, 296; Акти, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. III. – С. 534; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С. 161.
- 86 Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов: В 2-х т. – 2-е изд., доп. – К., 1898. – Т. 1. – С. 310, 316; Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни... – С. 164; Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 216; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1998. – С. 119; Дневник Станіслава Освеція. 1643–1651 г. /В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 341.
- 87 Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. – Санкт-Петербург, 1846. – С. 41.